
Геннадій Корольов

**МІЖ УКРАЇНОЮ І ПОЛЬЩЕЮ: ГАЛИЧИНА
У ФЕДЕРАЛІСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Для нових інтерпретацій формування модерних націй притаманне переакцентування з соціологічно чи політологічно зорієнтованих підходів на регіоналістські. Ця трансформація пов'язана зі зміною уявлень про історичні перспективи та роль регіональних ідентичностей у процесі складання нації. Вважалося, що характеристики останньої — мова, історична пам'ять, територія проживання — існували самі по собі й що лише з появою відповідного руху вони були використані його провідниками для аргументації культурних і політичних прав своєї нації. Нині дослідники стверджують (наприклад, Ярослав Грицак), що, насправді, всі ці характеристики не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами. Згідно з новою парадигмою, головна увага зосереджується на творенні певних національних символів та міфів, «винайденні традицій» для забезпечення інтелектуальних потреб визвольного руху.

Розуміння ролі Галичини в українській історії займало одне з провідних місць у політичних поглядах і творчій спадщині Михайла Грушевського. Сталося так, що доля пов'язала постать ученого із західноукраїнським регіоном. Зрозуміло, що професорська праця й активна громадська позиція Грушевського не полишали його на узбіччі галицького національного руху на рубежі XIX–XX ст. Визвольні ідеї Михайла Сергійовича, що формувалися переважно під впливом суспільно-політичних процесів у Галичині, в майбутньому лягли в основу його цілісної федералістської концепції. Актуальність осмислення особливостей її формування полягає у можливості раціональних пояснень проблем сучасного державотворення, особливо у контексті «розколу» українських земель.

Головним завданням статті є реконструкція уявлення М. Грушевського про місце й роль Галичини у процесі розвитку українського національного руху і формування модерної нації. Історіографія цієї теми займає помітне місце і є досить висвітленою в грушевськознавстві, однак здебільшого у контексті пояснення різних аспектів життя й творчості вченого.

Львівський період життя та діяльності історика, за Любомиром Винаром, став часом подальшого утвердження його федералістських

поглядів. У цьому контексті заслуговують на особливу дослідницьку увагу слов'янофільська і православна ідентичності Михайла Грушевського. Їх аналіз дає змогу виокремити характерні особливості світогляду вченого, пролити світло на його ставлення до Польщі, рівень особистої лояльності, її значення для українських державницьких перспектив.

Грушевський був людиною роздвоєної лояльності й дихотомної ментальності — вихованою в інтелектуальному та культурному середовищі Російської імперії, однак такою, яка постійно доводила свою національну ідентичність. Відомо, що українськість Михайла Сергійовича формувалася під впливом батьківського оточення і його гімназійного захоплення «літературним письменством» з переорієнтацією на історичну науку. Показовими є його слова — невтомною працею підняти українське життя, яке перебувало у занепаді в другій половині XIX ст.¹. Праця у Львівському університеті познайомила вченого з галицькою дійсністю, сприяючи становленню його політичних переконань.

Історичні перспективи Галичини в сприйнятті Грушевського асоціювалися з італійським Р'ємонтом у добу Рісорджіменто. Він повсякчас зазначав про існування єдиного («тяглого») історичного шляху останньої й Великої України. При цьому вчений не прирікав першу на роль «молодшого брата» в процесі складання підстав для державності та націєтворення.

До слов'янської тематики Грушевський прийшов під впливом інтелектуального середовища Київського університету, а також популяризації самодержавством всеслов'янської боротьби у контексті російсько-турецької війни 1877 — 1878 рр. У Галичині ідея слов'янської єдності була не просто «кабінетним» поняттям, а ідеологічним принципом політичних сил. Під впливом галицького середовища слов'янська ідея в сприйнятті Михайла Сергійовича наповнилася, крім історіографічного сенсу, певним політичним змістом.

Історик досить неоднозначно висловлювався стосовно важливості слов'янської єдності. З одного боку, він твердив про існування можливості відповідного союзу держав, а з іншого розумів, що російський панславізм у другій половині XIX ст. ліг в основу зовнішньої політики Російської імперії й спрямований на новий виток «збирання земель». Стаття вченого «Нова критика неослов'янофільства» є відображенням зміненої інтерпретації відомих історичних і політичних трактувань в площині месіанської ролі Росії у долі інших слов'янських народів².

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 9. — С. 126.

² Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства // Правда. — Л., 1893. — Т. XIX. — С. 567–568.

Осмилення Михайлом Грушевським слов'янської ідеї базується на обґрунтуванні киевоцентризму майбутнього політичного організму. Така інтенція зумовлена насамперед православною ідентичністю науковця. Релігія, особливо православ'я, займала визначальне місце в світогляді Грушевського. Історичні знання про захист цієї віри братствами й козацтвом зміцнювали його переконаність у потребі модернізації Російської імперії та об'єднанні всіх етнічних українських земель в одному державному утворенні. Киевоцентризм слов'янофільської ідентичності Михайла Грушевського випливав з ідеї «Київ — Другий Іерусалим», що була окреслена ще ідеологами доби Київської Русі. Історик писав про потужну консолідаційну та інтегруючу роль Києва для Галичини, вказуючи, що «постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути лише тільки епізодами»³. Вчений розумів велику роль міфологем у конструюванні засад державності і консолідації народу, тому були закономірними його дослідження вічного устрою Давньоруської держави, її дихотомії на рівні «дружини — віче», тобто влади і народу. Він осмислював ідею федералізму не в європейському контексті, а у русько-православному. Федералістський устрій був моделлю співжиття для східнослов'янських народів, тому історик розглядав український партикуляризм як закономірне явище державницьких перспектив. При цьому широкий контекст єдності слов'ян не пов'язувався з Австро-Угорською імперією, котра у баченні вченого належала до «старих» держав європейського абсолютизму.

Симптоматично, що польські дослідники опонували інтерпретації Михайлом Грушевським проблем генези етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст., його антинорманській гіпотезі, поглядам на становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI ст., оцінкам феномена української козащини⁴. Негативістський характер оцінок, а також звинувачення Грушевського у розпалюванні національного конфлікту між українцями і поляками⁵, були свідченням постімперської свідомості тогочасних польських інтелектуалів, які перебували в полоні ідеї «відродження Великої Польщі». У кінці 1916 р. Михайло Сергійович

³ Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1. — Л., 2002. — С. 381.

⁴ Тельвак В. Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 67–82.

⁵ Rawita-Gawro ski Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // wiat S owia ski. — Krakow, 1912. — Rocznik VIII. — Sierpie -wrzesie . — S. 557–578; F.K.: Z prasy ruskiej // wiat S owia ski. — Krakow, 1907. — Rocznik III. — Luty. — S. 136–141.

писав: «Над Західною Україною нависла тяжка хмара, і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не вмщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштуванню національних стосунків з поляками народностей, пов'язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі»⁶.

Вчений усвідомлював шовіністичні настрої польської еліти стосовно українських земель, а також піддавав сумніву її вміння знайти порозуміння з їх населенням. Виходячи з цього, Грушевський у Польщі вбачав найбільшу загрозу для об'єднання двох частин України. Він негативно оцінював її роль в минулому, підкреслюючи, що «історичні відносини Польщі і України зводяться до того, що українська народність була обкрадена польською: вона (Польща — авт.) заволоділа багатствами України — її землями, вона втягнула в себе на порозі сторіч все, що з'явилося найбільш видатне в українському середовищі»⁷. Такі інтенції йшли від православної ідентичності, а також політичного досвіду участі у громадському русі Галичини на рубежі століть.

Слов'янофільську ідентичність Михайла Грушевського характеризувала виразна православна домінанта. Хоча Річ Посполита й її історія у рецепції Грушевського виступає ідентифікаційним аргументом для вироблення концепції української історії, «польська великодержавність» викликає у вченого суперечливі оцінки. Він трактує її лише в ключі антиукраїнськості, розглядаючи греко-католицьку церкву як творіння польського католицизму. У цьому контексті важливим було ставлення Михайла Сергійовича до митрополита А.Шептицького — різко критичне. Історик підозрював, що Андрій Шептицький намагатиметься полонізувати греко-католицьку церкву та слугуватиме польським інтересам у Галичині⁸.

Антипольські переконання Грушевського мали свої засади у його історичному світогляді. Він вважав, що проголошення самостійності Польщі несе певні загрози для українського народу, що впливають з політики «історичної Польщі», поневолення й придушення національного життя своїх сусідів; при цьому вона сама загинула через «нехтування завданнями свого внутрішнього ладу в гонитві за успіхами екстолсивної, імперіалістичної політики»⁹. Крім того,

⁶ Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3. — Л., 2005. — С. 511.

⁷ Його ж. К польско-украинским отношениям в Галиции. — К., 1905. — С. 104.

⁸ Його ж. Листи з-над Полтви. Лист другий // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 148–149, 151–159.

⁹ Його ж. Незалежна Польща і Галичина. — С. 505.

вчений передбачливо намагався окреслити напрям польського державотворення, при цьому моделюючи лише демократичний і республіканський принцип, що позбавлений етнонаціоналістичного розуміння складання підстав для цього. Грушевський стверджував, «якщо нова Польща в основу своєї політики знову покладе утвердження і розширення свого впливу за етнографічними межами на сході, замість творчої роботи у себе вдома, заснованої на демократичних засадах, на принципах поваги до національних прав ...провіщає дуже мало добра самій Польщі»¹⁰.

Вчений добре розумів, що імперські амбіції лежать в основі польського руху за незалежність, тому закликав його представників позбутися успадкованого від «історичної Польщі» переважання аристократії та влади клерикалізму, а також покласти в підвалини державного й суспільного будівництва інтереси трудящих мас¹¹. Уже на початку ХХ ст. Грушевський був позбавлений правих ідеалів, виступаючи політичним прихильником народницьких ідеологічних принципів.

Українська історія ХІХ ст. позначена складанням національного проекту і регіональних ідентичностей. Галичина у цьому процесі займала однозначне місце. Український партикуляризм, котрий досить повно окреслював Михайло Сергійович, досяг свого високого рівня розвитку саме в епоху націєтворення ХІХ ст. У питанні про геополітично-цивілізаційні орієнтири русофіли стояли на однозначно антизахідних позиціях.

Європейський Захід («римсько-католицький світ») поставав у світоглядних уявленнях Михайла Грушевського уособленням, відмінним від слов'янського світу. Вчений визнавав західноєвропейський (особливо польсько-німецький) вплив на Галичину. В цьому контексті видаються зрозумілими закиди Грушевського на адресу «історичної Польщі» за її культурно-цивілізаційне зближення з германсько-католицьким світом.

Слов'янофільські принципи у галицькому русофільському середовищі набули специфічної форми — панрусизму, яка значно зближувала останнє з російським панславізмом та деякою мірою протиставляла його австрославістам. Галицькі русофіли акцентували увагу не на всеслов'янській, а саме на східнослов'янській — всеруській — єдності. Вихід статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» відбувся завдяки його участі в галицькому національному русі; він переконувався у цивілізаційних відмінностях між Польщею та Україною. Стаття відтворювала антицентралістську сутність політичних поглядів Грушевського, яка походила від

¹⁰ Там само. — С. 507.

¹¹ Там само. — С. 505.

народницьких і федералістських ідей. «Галичина належить, — писав учений, — і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, ніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами»¹². Тим самим Михайло Грушевський змодельовав інший цивілізаційний вибір цього регіону, певною мірою несвідомий, однак обумовлений історичною реальністю; тому його думка стосовно різних культур і церков ілюструє певний скептицизм у політичному плані щодо Галичини, яка уявлялася більш грубо європеїзованим і провінційним регіоном.

Галичина в усвідомленні Михайла Сергійовича була б плацдармом національної консолідації лише за умови її з'єднання з Наддніпрянською Україною. У цивілізаційному й геополітичному вимірі вона повинна стати фактором розвитку національного руху, не відіграючи в ньому визначальної ролі. «Український П'ємонт» має історичну долю, багато у чому подібну до італійського аналогу. Тобто Грушевський не окреслив державницькі потенції Галичини, а реконструював її як центр культурного життя, котрий щодо українських земель Російської імперії відігравав роль духовного арсеналу, де формувалися національні та політичні підстави для відродження народу¹³.

Визнання Михайлом Сергійовичем політичної ролі Галичини в активізації національного руху у Наддніпрянській Україні мало свої резони, враховуючи популярність ідеї автономізму в середовищі вітчизняних інтелектуалів і діячів російського руху. Його партійна діяльність у Галичині сприяла появі в новітній формі програми національно-територіальної автономії України й постулатів культурного розвитку її народності¹⁴. На початку політичної діяльності у Галичині Михайло Грушевський тримався ідейних принципів провідників Київської Громади стосовно вироблення спільного фронту наддніпрянських громадівців та галицьких народовців, проте досить швидко, розібравшись в особливостях руху останніх, він здійснив політичну переорієнтацію, намагаючись, злучившись із радикалами, перетягнути на бік скасування угодовського курсу стосовно поляків і більшу частину народовців¹⁵. Ідея федералізму й політичної консолідації національного руху у Галичині і Великій Україні стали головними ідеологічними орієнтирами Грушевського. «Досі Галичина йшла, — зазначав

¹² *Його ж.* Галичина і Україна. — С. 380.

¹³ *Його ж.* Український П'ємонт // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 444.

¹⁴ Там само. — С. 446.

¹⁵ *Гирич І. М.* Грушевський та І. Франко: до історії взаємин // *УІЖ.* — 2006. — № 5. — С. 37.

учений, — а Україна стояла або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшуватися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг»¹⁶.

Власне його аналіз перебігу міжнаціонального конфлікту в Східній Галичині, вивчення там стану освіти й шкільництва ілюстрували спроби віднайти точки порозуміння та зближення українців по обидва боки Збруча. Автономія регіону розглядалася вченим у контексті українсько-польських відносин. Особливої ваги набувало питання автономії українських земель. Грушевський різко ставився до тих польських сил, котрі вимагали не етнографічного, а обласного принципу автономії¹⁷. Найбільш характерним показником цього було питання про кордон польської автономної території України¹⁸. «Цей «віденський централізм», — писав Михайло Сергійович, — і вимога поділу Галичини висіли постійною загрозою над польським пануванням у Східній (українській) Галичині»¹⁹. Прихильники національно-територіальної автономії визнавали правомірність її вимоги для Польщі в етнографічних кордонах. Однак польські сили у своїх програмах та гаслах підміняли принцип етнічної території на історичний, тобто такий, що склався в контексті становлення «Великої аристократичної Польщі»²⁰.

Михайло Грушевський рішуче відкидав польські претензії, зокрема на Холмщину. Позиція вченого обумовлювалася історичним фактом належності її земель до орбіти східнослов'янського та православного простору. Будучи сам народжений на території українського регіону, Грушевський дуже болісно реагував на імперські вимоги поляків й їх підтримку в середовищі представників російського руху. «Українське суспільство, — писав учений, — звичайно, не може ставитися інакше, ніж із повним співчуттям, до здійснення споконвічних прагнень польського суспільства до відновлення свого державного життя»²¹. У той же час він виступив з низкою статей, які були зібрані в брошуру «За український маслак (у справі Холмщини)». Характерно, що у праці «Форми національного руху у сучасних державах» він розглядав таке явище як «посилена фабрикація поляків» в українському населенні краю шляхом його

¹⁶ Грушевський М. Галичина і Україна. — С. 380.

¹⁷ Потульницький В.А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 60.

¹⁸ Грушевський М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. — СПб., 1910. — С. 326, 327.

¹⁹ Там само. — С. 509.

²⁰ Там само.

²¹ Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина. — С. 504.

навернення до католицизму у «польській оболонці». Грушевський висловив жаль, що «ця клерикально-націоналістична облава на бідних і темних пасинків історичної Польщі і офіційної Росії продовжує прикриватися фразами, дуже гарними за формою, але в даному разі цілком недоречними»²².

У контексті різних історичних доль Галичини та України, котрі Михайло Грушевський розглядав як рівнозначні поняття, він писав: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвої грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне відчуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності ріжних частин українського народу»²³. Ця думка є інтелектуальною констатацією внутрішньої роз'єднаності України, котру вчений помітив ще на початку ХХ ст., аналізуючи місце Галичини між Польщею та Росією й України між Європою і Росією. Він зумів футурологічно окреслити складність внутрішньої розбудови української державності, намагаючись своїм розумінням ідей автономізму та федералізму віднайти найбільш раціональну суспільну модель. При цьому Михайло Грушевський наголошував, що єдність і консолідація України, як визначеної спільності, відбудеться лише на основі з'єднання Галичини і Наддніпрянщини. До того ж він закликав: «Зійти з всеукраїнського становища (історичної роз'єднаності — авт.), іти далі тою ж дорогою, якою відмежовують тепер «галичанщину» від «українщини», грати в дуду провінціалізмів було б великою тактичною помилкою»²⁴. Власне вчений стверджував, що явище «галичанщини» просто дискредитує визвольний рух в очах українського народу²⁵. Проблеми державотворення України Грушевський на початку ХХ ст. вбачав у площині соборності національних регіонів.

Галицький політичний рух перебував постійно в центрі уваги Михайла Грушевського; будучи активним учасником останнього, він детально аналізував тенденції його розвитку. Він виділяв виразну рису цього руху, котра полягала у «сумному» впливові політичної боротьби тамтешнього суспільства з польським пануванням і «галицьким регенератством»²⁶. Грушевський сприймав політичний рух галичан як недосконалий та певною мірою безперспективний, виділяючи такі його недоліки, як «очевидне огрубіння способів і

²² Його ж. Українці // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3. — С. 127.

²³ Його ж. Галичина і Україна. — С. 378.

²⁴ Там само. — С. 379.

²⁵ Там само. — С. 378.

²⁶ Грушевський М. По виборах // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 114.

методів боротьби», цинічність, «легковаження всякої «ідеології», що відірвана від реального життя, гуртківство, вузьке (провінційне) розуміння національних пріоритетів²⁷. Історичний фарс України, зазначав учений, полягає у відсутності «мудрих панів» та «гідних противників»²⁸. Визнаючи в «західнім галицькій закрайчику — початки нового національного життя», історик досить однозначно окреслив роль Галичини у майбутньому. Тенденції розвитку галицького руху можуть «зробити кепську прислугу» українському визвольному, задаючи «фальшиві напрями» і «непочесну репутацію»²⁹. Така сентенція впливає з його рецепції політичного життя регіону, котре має «філістерський характер» і прив'язане до вигоди³⁰.

Зрозуміло, що такий виклад думок Михайлом Грушевським стимулювався зародженням конфлікту в Науковому товаристві імені Т. Шевченка, потужною інтелектуальною харизмою вченого, його амбіційністю. Можливо, що особистий чинник вплинув лише на тональність та різкість висловлювань Михайла Сергійовича стосовно галицької політики, однак він не применшував значення загального розуміння деструктивних процесів, що охоплювали національний рух «обох Україн». Тим більше, що в розпорошеності і «гуртківстві» галицького руху вирішальну роль відігравав польський фактор, який добре усвідомлював учений.

Галичина, яку Грушевський справедливо назвав «українським П'ємонтом», у кінцевому рахунку занедбала свій політичний та культурний потенціал під впливом «провінціалізму». Політичний рух регіону зійшов на «політиканство», яке, природно, не спроможне було виробити «дальших завдань і інтересів»³¹. Явище галицької регіональної ідентичності, у сучасних термінах науки, стало «каменем спотикання» в конструюванні української самоідентифікації, а тим більше процесу державотворчої консолідації. На практиці галицький рух віддалявся від Великої України, ставши заручником змін у конституційній монархії Габсбургів. Галичина стане для «цілої» України «політичною рекомендацією», якщо позбавиться регіоналістських підходів до національного руху³².

Отже, Галичина в розумінні Михайла Грушевського має досить контраверсійні характеристики. Вони впливають із слов'янофільської, православної ідентичності, історичного світогляду вченого. Він

²⁷ Там само. — С. 114–115.

²⁸ Там само. — С. 115.

²⁹ Там само. — С. 118.

³⁰ Грушевський М. «Малі діла» // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 61.

³¹ Його ж. По виборах. — С. 116.

³² Там само. — С. 119.

осмислював історичну долю регіону у контексті Західної Європи, при цьому чомусь не використовуючи поняття «Центрально-Східної Європи». Це пояснюється антипольськими переконаннями Грушевського у світлі ідеї «відновлення Великої Польщі в кордонах 1772 р.», українсько-польськими історичними взаєминами, котрі реалізовувалися на основі «історичних» та «неісторичних» націй, роллю греко-католицької церкви в історії Галичини. Галицька ідентичність характеризувалася польською лояльністю. Закономірними виглядають політичні й інтелектуальні кроки Михайла Грушевського стосовно захисту національної освіти і шкільництва у регіоні. Від галицького партійного руху реалістичні обриси у світогляді Михайла Сергійовича отримали ідеї автономізму і федералізму. Популярне в історіографії й політиці поняття «Українського П'ємонту» має дещо інше змістове наповнення, у першу чергу, як центру культурного розвитку, однак не політичної консолідації народу, котру він пов'язував із Великою Україною. Підросійська Україна мала перейняти громадський і культурний досвід Галичини, щоб реалізувати ідею соборності. Михайло Грушевський розумів, що загрозу відділення Галичини несе не австро-угорська влада, а польські чиновники. Вже тоді він виразно висловився з приводу існування історично обумовленого «розділення» Галичини та Великої України, підкреслюючи, що релігійний чинник відігравав у цьому одну з вирішальних ролей. Такий цивілізаційний підхід став інтелектуальним здобутком Михайла Грушевського, який доклав усіх своїх зусиль заради єдності і консолідації українців по обидва боки Збруча.